

Je bent jong en je wilt wat ... Patronen van uit huis gaan in 16 Europese landen en in de USA*

Jenny de JONG GIERVELD (1, 2), Aart C. LIEFBROER (1) en
Edith DOURLEIJN (1)

- (1) *Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI), Den Haag*
(2) *Afdeling Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk
Onderzoek, Vrije Universiteit, Amsterdam*

Abstract. We hebben vastgesteld dat bepaalde ontwikkelingen herkenbaar zijn in de transitie van jongvolwassenen van afhankelijkheid naar onafhankelijkheid. Wanneer de geboorte cohorten 1960–1964 worden vergeleken met die van 1950–1954 blijkt dat meer jongvolwassenen in verschillende West- en Zuid Europese landen en in de US het ouderlijk huis verlaten om andere redenen dan om een huwelijk aan te gaan, of om te gaan samenwonen met een partner. Bijgevolg is de timing van deze transitie ook meer frequent gekoppeld aan andere beslissingen in het leven van de jongvolwassenen, dan die inzake het gaan samenwonen met een partner. Het Noord Europese patroon kenmerkt zich door relatief lage percentages jongeren, die het ouderlijk huis verlaten om met een partner te gaan samenwonen. In dit patroon doet zich voor het cohort 1960–1964 ten opzichte van het cohort 1950–1954 weinig verandering voor. Het patroon zoals te reconstrueren voor West- en Zuid Europa kenmerkt zich door interessante veranderingen, zowel voor de vrouwen als voor de mannen. Daarvan is de afname van het uit huis gaan om te trouwen een heel belangrijke, en vervolgens ook het afnemen van de belangstelling voor het gaan samenwonen met een partner in het algemeen. Op de betekenis van het uit huis gaan om elders te starten met het volgen van hoger onderwijs is eveneens ingegaan. Het patroon zoals kenmerkend voor de landen van Centraal- en Oost Europa is op basis van de hier gepresenteerde cijfers nog moeilijk

* De auteurs danken de Advisory Group van het FFS Programme of comparative research voor de toestemming (onder nummer 41) de FFS gegevens te mogen gebruiken voor deze analyse en publicatie.

te duiden. Overigens passen de resultaten voor de verschillende regio's daarmee goed binnen de ideeën over de Tweede Demografische Transitie.

Een andere ontwikkeling betreft het feit dat tegenwoordig de mogelijkheid om na het verlaten van het ouderlijk huis weer op deze beslissing terug te komen algemeen herkenbaar en breed geaccepteerd is. Verschillen in patronen van uit huis gaan zijn daarmee duidelijk herkenbaar.

Trefwoorden: uit huis gaan; jongeren; Europa; VS.

Young people spread their wings... Patterns of leaving home in 16 European countries and the USA. During young adulthood, young men and women are confronted with various life transitions and have to make decisions about their future. How long will they continue in full-time education, when will they look for a job, or will they combine work with schooling? Will they seek a partner, or choose to remain single? This period in life is generally regarded as a first step towards adulthood in that it incorporates a move from dependence towards independence, in both financial and emotional terms as well as in terms of a young adult's social life. Leaving home, the first one of young adult's transitions, is considered as a migratory movement triggered by other parallel life course careers. The most important parallel careers are union formation (marriage or unmarried cohabitation), higher education or a change of work. In examining home leaving trends and determinants we therefore take account of young adults' preferences and behavioural patterns as regards these parallel careers. Data on the reasons and timing of home leaving in selected European countries and in the USA were taken from the Family and Fertility Surveys. The data used in this contribution relate to two birth cohorts: one from the early 1950s and one from the early 1960s. Several trends in the pattern of home leaving have been indicated such as a decrease in home leaving to marry, and an increase in home leaving to start unmarried cohabitation or to live alone. This phenomenon also affects the timing of leaving the parental home. Returning home after leaving is one of the other new phenomena as far as home leaving of young adults is concerned.

Keywords: leaving home; young people; Europe; USA.

1. Inleiding

In de periode van jongvolwassenheid worden jonge mannen en vrouwen geconfronteerd met verschillende belangrijke transitie's. Zij moeten beslissen over hun toekomstige mogelijkheden, levenspatroon en levensstijl. Daarom karakteriseren sommige auteurs deze periode als 'l'âge du choix' (LaPierre-Adamcyk, Le Bourdais en Lehrhaupt, 1995). Zullen jongvolwassenen zich richten op het voortzetten van een fulltime schoolperiode of op een volledige baan of op het combineren van school en werk? Zullen zij hun relatie met deze vriend(in) voortzetten of partnerloos blijven en opteren voor een periode alleen? Wat zijn hun wensen en intenties inzake het starten van

een eigen gezin? Wordt het krijgen van een kind uitgesteld om eerst een stevige basis —een vaste baan en financiële onafhankelijkheid— op te bouwen?

In het algemeen omvat deze levensperiode de overgang van afhankelijkheid naar onafhankelijkheid in financieel, sociaal en emotioneel opzicht (Cordón, 1997). Het betreft met andere woorden een fase, waarin de intenties voor het toekomstig gedrag zullen worden gespecificeerd, mede gelet op de sociale omstandigheden waarin de transitie naar volwassenheid plaats heeft. Het is daarom een bijzonder belangrijke fase in de levensloop omdat elke transitie de positie van de jongvolwassenen en de sociale integratie van de jongvolwassenen verandert en nader vastlegt.

In dit artikel zal nader worden ingegaan op één van de transities die jongvolwassenen meemaken, namelijk het verlaten van het ouderlijk huis. De centrale vraag luidt dan: wat is bekend over de patronen (onder meer de redenen en het tijdstip) van het verlaten van het ouderlijk huis door jongvolwassenen in verschillende landen van Europa? Voor het antwoord op deze vraag maken we gebruik van beschikbare literatuur en van recent ter beschikking gekomen cijfers over 15 Europese landen en de USA.

2. Van standaardbiografie naar keuzebiografie

Transities kunnen worden beschouwd als uitkomsten van gedrag, van enerzijds de jongvolwassenen en anderzijds van belangrijke anderen rond deze jongvolwassenen. Elke samenleving wordt gekenmerkt door verschillende normatieve modellen voor de levensloop, nader uitgewerkt naar sekse en sociale achtergrond van de betrokkenen. Levenslopen volgen in belangrijke mate deze sociaal vastgelegde patronen, zelfs wanneer deze patronen ruimte bieden voor individuele beslissingen. Sommige van de transities worden als wenselijk beschouwd, andere, zoals bijvoorbeeld het ongehuwd en partnerloos moederschap op jonge leeftijd, als onwenselijk (Levy, 1997).

Veel jongvolwassenen die in de eerste helft van de 20ste eeuw leefden, werden, geleid door de normatieve en financiële kenmerken van de sociale groepen waartoe zij behoorden, geconfronteerd met slechts een beperkt aantal opties voor hun toekomstig gedrag. Zo verlieten de meeste jonge mannen en vrouwen in die tijd het ouderlijk huis om te trouwen en een nieuw huishouden te vormen met deze partner (Bras en Kok, 1999). Een

kleiner deel van hen verliet het ouderlijk huis om elders te gaan werken. Het tijdstip waarop men het ouderlijk huis verliet, varieerde sterk (Iedema en Sanders, 1996 en Liefbroer en De Jong Gierveld, 1995) en werd veel meer dan tegenwoordig gestuurd door familiale verplichtingen en door mogelijkheden voor werk elders (Hareven, Adams en Bollinger, 1999). Een ander deel van de kinderen bleef in het ouderlijk huis omdat zij geen juiste huwelijkspartner konden vinden of nodig waren ter ondersteuning van de ouders, dan wel als erfgenamen van boerderij en land (Bras en Kok, 1999; Hareven, Adams en Bollinger, 1999).

Het type huishouden dat vervolgens werd gevormd en het inkomensniveau van dat huishouden waren direct gekoppeld aan de mogelijkheden zoals door de ouderlijke achtergrond bepaald.

Een jongeman die geboren werd in een familie van landarbeiders had een grote kans zelf ook landarbeider te worden. Een jonge vrouw geboren in een gezin uit de burgerij had een grote kans een rol als moeder en huisvrouw op zich te nemen in een vergelijkbaar type gezin als dat van haar moeder. Vergeleken met deze leeftijdsgenoten uit het begin van de 20e eeuw worden de huidige jongvolwassenen daarentegen geconfronteerd met een zeer uitgebreide set van mogelijkheden en met de vrijheid om grotendeels zélf het patroon en tijdstip van deze transitie te bepalen.

Sociologen vatten deze ontwikkelingen samen door enerzijds te spreken van een standaardbiografie (het ouderlijk huis verlaten om te trouwen, gevolgd door het krijgen van een kind) of van een semi-standaardbiografie (verlaten van het ouderlijk huis gevolgd door huwelijk, gevolgd door het krijgen van een kind) en anderzijds van de keuzebiografie (een veel meer persoonlijke selectie en rangordening van transitie: bijvoorbeeld verlaten van het ouderlijk huis, alleen wonen, terug naar het ouderlijk huis, vertrek uit het ouderlijk huis voor de tweede keer, ongehuwd samenwonen, het krijgen van een kind, huwelijk) (Liefbroer en De Jong Gierveld, 1995). Tegenwoordig wordt de biografie daarom meer en meer beschouwd als een “do-it-yourself” biografie. Persoonlijke keuzes zijn verplicht (Giddens, 1994). Dit denken wordt mede onderbouwd doordat er thans niet één, maar een hele serie van ‘modellen’ voor de biografie bestaan. Deze ‘modellen’ maken het mogelijk en dwingen tot op zekere hoogte elke man en vrouw om als ontwerper van de eigen biografie op te treden, uiteraard binnen de grenzen van de persoonlijke mogelijkheden en restricties. Hiermee gaat dan weer samen dat men zijn persoonlijke beslissingen moet kunnen motiveren (Beck, 1994).

Jongvolwassenen zijn beter in staat en uitgerust om zorgvuldig te kiezen uit de vele mogelijkheden op het terrein van opleiding, beroep en partnerrelaties naarmate zij over meer sociale vaardigheden beschikken. Op de leeftijd van 18 jaar zullen de meeste jongvolwassenen ten minste die capaciteiten ontwikkeld hebben die realistische keuzes mogelijk maken en onzorgvuldige keuzes vermijden, zelfs wanneer het ouderlijk toezicht nog slechts marginaal is (Clausen, 1991 en White en Lacy, 1997). Anderen, vooral de minder sociaal vaardige jongvolwassenen, lopen het risico van gevoelens van onzekerheid rond hun beslissingen en hun levenstransities.

3. Verlaten van het ouderlijk huis; veranderende determinanten

Het verlaten van de middelbare school en het uit huis gaan worden beschouwd als de eerste transitie waarmee jongvolwassenen worden geconfronteerd (Liefbroer en Dykstra, 2000). Wanneer we het uit huis gaan op leeftijden jonger dan 15 jaar terzijde laten als tamelijk uitzonderlijk in de normale levensloop, dan kunnen wij stellen, dat de meeste jongvolwassenen het huis uitgaan tussen hun 17^e en 25ste levensjaar.

Ondanks alle individuele variaties kunnen in het tijdstip van uit huis gaan verschillende patronen voor mannen en vrouwen worden vastgelegd, verschillen naar sociale achtergronden en verschillen tussen landen. Het uit huis gaan kan aanvullend worden opgevat als een vorm van migratie, aangestuurd door andere gebeurtenissen, die zich in andere domeinen van iemands levensloop afspelen (Mulder, 1993). De belangrijkste parallele gebeurtenissen zijn het met een partner gaan samenleven (huwelijk of ongehuwd samenwonen), het starten van een hogere opleiding en een verandering van baan. Om de determinanten van de trends in het uit huis gaan nader te bestuderen, moeten wij dan ook rekening houden met de preferenties, de attitudes, en de daaraan gerelateerde keuzes, alsmede zorgvuldig de daaruit resulterende gedragspatronen inzake deze parallele gebeurtenissen in het leven van jongvolwassenen bezien. Bovendien moet rekening worden gehouden met de veranderingen in deze preferenties, attitudes, keuzes en gedrag, omdat nieuwe preferenties en gedrag in de parallele loopbanen direct van invloed zijn op de trends van het uit huis gaan. In deze bijdrage zullen wij ons concentreren op de patronen en trends in het uit huis gaan, zoals wij die aantreffen aan het einde van de 20ste eeuw. We doen dit via een vergelijking van patronen van uit huis gaan van jongvolwassenen geboren in het begin van de jaren vijftig tegen de jongvolwassenen geboren in het begin van de jaren zestig. Daarbij zullen

wij patronen beschrijven zoals die herkenbaar zijn in verschillende Europese landen.

3.1. De tweede demografische transitie

Demografen die de veranderingen in gedrag patronen bestuderen zoals die herkenbaar zijn vanaf ongeveer 1965/1970, gebruiken daarbij veelal de concepten eerste en tweede demografische transitie (Van de Kaa, 1987, 1994 en Lesthaeghe en Surkyn, 1988). Centrale gedachten binnen de tweede demografische transitie omvatten het paradigma dat de vervanging van oude normen, waarden en gedrag patronen door nieuwe wordt veroorzaakt en ondersteund door diepgaande sociaal-structurele, sociaal-culturele en technische veranderingen. Deze omvatten economische groei, stijging van de levensstandaard, een beter stelsel van sociale zekerheid en gezondheidszorg, een stijging in opleidingsniveau van zowel mannen als vrouwen en toenemende arbeidsmarktparticipatie van de vrouw. Al deze ontwikkelingen beïnvloeden de financiële mogelijkheden van jongvolwassenen om hun preferenties en intenties te realiseren in positieve zin.

Deze ontwikkelingen gaan hand in hand met ingrijpende sociaal-culturele ontwikkelingen zoals het achteruit gaan van de traditionele en religieuze autoriteit met inbegrip van het ouderlijk toezicht op het gedrag van jongvolwassenen (Buchman, 1989 en Liefbroer, 1999), het voortzetten van de individualisering en de overgang van familie georiënteerde waarden naar waarden die de nadruk leggen op individuele rechten en doelstellingen.

Kenmerkend voor de tweede demografische transitie zijn verschillen tussen regio's en landen in het tempo waarin nieuwe gedrag patronen worden geaccepteerd en gerealiseerd. Volgens Van de Kaa (1987) lopen de Noord-Europese landen voorop in dit proces, direct gevolgd door de West-Europese landen. De derde groep wordt gevormd door landen in Zuid-Europa die op zekere termijn volgen en de vierde groep betreft het Oost-Europese cluster. Zo zal het proces van uit huis gaan om ongehuwd te gaan samenwonen of om alleen te wonen zich eerst manifesteren in de Scandinavische landen, direct gevolgd door de West-Europese landen, terwijl Oost-Europese landen in dit opzicht de rij sluiten. Recent presenteerde Lesthaeghe (2000) gegevens over het voorkomen van nieuwe vruchtbaarheid patronen, die het bovengenoemde tempoverschil in acceptatie en realisatie van de nieuwe gedrag patronen tussen de Europese

regio's nader onderbouwen en nuanceren. Ook de Oost-Europese landen blijken inmiddels de nieuwe trend —op enige afstand— te volgen.

De combinatie van de reeds genoemde sociaal-economische en sociaal-culturele verschillen stelt jongvolwassenen meer dan ooit in staat om hun individuele voorkeuren voor hun specifieke rangordening en timing van transitie te realiseren. Meer dan ooit ook prefereren jongvolwassenen een bepaalde periode in het leven van onafhankelijkheid en van uitstel van die beslissingen die sterke commitments nodig maken en hun behoefte aan flexibiliteit beperkt (Mulder en Manting, 1994). Het samenwonen met een partner in het algemeen en meer specifiek het huwelijk, als ook ouderschap zijn voorbeelden van situaties die veelvuldig worden uitgesteld. Dit betekent, dat in geval het uit huis gaan wordt aangestuurd door samenwonen met een partner, het daaraan gerelateerde uitstelgedrag kan leiden tot hogere gemiddelde leeftijden op het moment van uit huis gaan. Wanneer daarentegen het verlaten van het ouderlijk huis gekoppeld is aan het volgen van voortgezet onderwijs buiten de ouderlijke woonplaats —deze situatie doet zich meestal voor onder de relatief wat jongere jongvolwassenen— en deze reden om het ouderlijk huis te verlaten neemt in belang toe voor een bepaalde samenleving, dan kan dit leiden tot een daling van de leeftijd waarop men gemiddeld uit huis gaat. Zoals gesteld door Mulder en Hooimeijer (1999) is het daarom belangrijk een onderscheid te maken tussen enerzijds het uit huis gaan om met een partner te gaan samenwonen en anderzijds het uit huis gaan om alleen te gaan wonen; de determinanten van dit gedrag komen duidelijk voort uit verschillende levenslooponderdelen en -mogelijkheden.

4. Verlaten van het ouderlijk huis; feiten

In de tabellen 1 tot en met 3 worden cijfers gepresenteerd over het uit huis gaan van jongvolwassenen in verschillende Europese landen en in de USA. De cijfers zijn afkomstig van de Family and Fertility Surveys, zoals georganiseerd onder de auspiciën en leiding van de VN Economische Commissie voor Europa in Genève. Elk van de surveys heeft dezelfde modules in de vragenlijst gebruikt, zodat optimaal vergelijkbare data over de verschillende landen zijn verkregen. In deze bijdrage gebruiken we de gegevens van twee geboortecohorten: één uit het begin van de jaren vijftig en een tweede uit het begin van de jaren zestig. Gegevens van jongere geboortecohorten zijn incompleet voor zover dit het verlaten van het ouderlijk huis betreft. Bij het vergelijken van gegevens over slechts een

tweetal van de ondervraagde cohorten dient men zich steeds bewust te zijn van het feit dat verschuivingen in bepaalde indicatoren zich vrij snel kunnen voordoen, alleen al omdat de omvang van de bestudeerde cohorten relatief beperkt is.

4.1. Het verlaten van het ouderlijk huis om te gaan samenwonen met een partner

Tabel 1 en de figuren 1a en 1b geven informatie over uit huis te gaan om te trouwen. In Italië, Spanje, Portugal, België (Vlaanderen), Tsjechië, Polen en Hongarije was voor de cohorten uit het begin van de jaren vijftig het huwelijk de belangrijkste reden om uit huis te gaan. Voor degenen die geboren zijn in het begin van de jaren zestig was het uit huis gaan om te trouwen nog steeds verreweg de meest belangrijke reden in Italië, Spanje, Portugal, België (Vlaanderen), Tsjechië, Polen en Hongarije. Het huwelijk als reden om het ouderlijk huis te verlaten, werd in die periode minder belangrijk in vrijwel elk van de Noord- en West-Europese landen, alsook in de USA. In Frankrijk bijvoorbeeld verliet 55,9 procent van de vrouwen, geboren tussen 1950 en 1954 het ouderlijk huis om te trouwen tegen slechts 31,5 procent van de vrouwen, geboren tussen 1960 en 1964. Voor de Franse mannen daalde het vergelijkbare percentage van 39,8 naar 14,6. Als gevolg daarvan wordt door nog slechts maximaal één derde van de jongeren, geboren tussen 1960 en 1964, het huwelijk genoemd als reden voor het verlaten van het ouderlijk huis in de landen Frankrijk, West-Duitsland, Oost-Duitsland (alleen voor de mannen), Nederland, Slovenië, Letland, Litouwen en in de USA. Zweden, Finland en Noorwegen nemen in dit kader een heel bijzondere positie in omdat in deze landen zelfs minder dan tien procent van de jongeren, geboren tussen 1960 en 1964 het ouderlijk huis verlaat om te trouwen.

Terwijl het huwelijk als reden voor het uit huis gaan in een tijdsbestek van tien jaar duidelijk minder belangrijk wordt, herkennen we een toename van het ongehuwd gaan samenwonen met een partner als reden voor het verlaten van het ouderlijk huis. Dit is, bij vergelijking van de cijfers van *tabel 2* ten opzichte van *tabel 1*, heel duidelijk het geval in Finland, West-Duitsland, Frankrijk en Nederland, waar meer dan 30 procent van de leden van het 1960-1964 geboortecohort het moment van uit huis gaan combineert met de start van ongehuwd samenwonen (*figuur 2a en 2b*).

Tabel 1. Het percentage vrouwen en mannen van 15 jaar en ouder dat het ouderlijk huis verlaat om te trouwen; cijfers voor de geboortecohorten 1950-54 en 1960-64 voor verschillende Europese landen en voor de USA

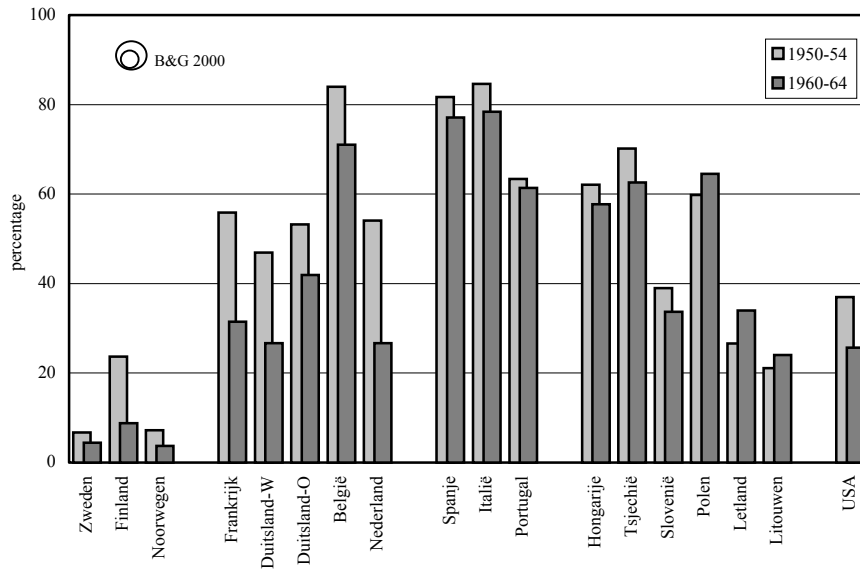
	uit huis om te trouwen ^a geboortecohort 1950-54				uit huis om te trouwen ^a geboortecohort 1960-64			
	V		M		V		M	
Noord-/West-Europa		%		%		%		%
Zweden, FFS 1992/3	6,7	(99)	2,4	(98)	4,4	(97)	1,7	(99)
Finland, FFS 1989/90	23,7	(99)	8,6	(89)	8,8	(97)	3,3	(86)
Noorwegen, FFS 1998/9	7,2	(99)	(.) ^b		3,7	(98)	2,3	(91)
Frankrijk, FFS 1994	55,9	(98)	39,8	(95)	31,5	(94)	14,6	(91)
Duitsland (geheel), FFS 1992	48,9	(98)	30,8	(96)	29,8	(97)	21,0	(91)
West-Duitsland, FFS 1992	46,9	(98)	28,0	(97)	26,7	(98)	19,4	(89)
Oost-Duitsland, FFS 1992	53,2	(99)	43,4	(97)	41,9	(98)	27,9	(92)
België (Vlaanderen), FFS 1991/2	84,0	(99)	81,4	(95)	71,0	(95)	64,6	(86)
Nederland, FFS 1993	54,1	(98)	46,0	(99)	26,7	(95)	17,6	(94)
Zuid-Europa								
Spanje, FFS 1994/5	81,7	(91)	70,9	(84)	77,1	(89)	59,7	(79)
Italië, FFS 1995/6	84,6	(91)	73,6	(89)	78,4	(87)	61,7	(77)
Portugal, FFS 1997	63,4	(89)	57,2	(87)	61,4	(83)	52,2	(77)
Centraal-/Oost-Europa								
Hongarije, FFS 1995/6	62,1	(87)	60,3	(82)	57,7	(83)	53,5	(74)
Tsjechië, FFS 1997	70,2	(93)	61,2	(95)	62,6	(84)	57,5	(84)
Slovenië, FFS 1994/5	39,0	(89)	28,3	(90)	33,7	(90)	15,8	(84)
Polen, FFS 1991	59,8	(87)	60,6	(81)	64,5	(75)	65,0	(60)
Letland, FFS 1995	26,6	(82)	26,3	(82)	34,0	(78)	31,5	(68)
Litouwen, FFS 1994/5	21,1	(84)	14,0	(85)	24,0	(77)	24,8	(81)
USA								
USA, FFS 1995	37,0	(97)	(.) ^b		25,7	(96)	(.) ^b	

^a In percentages van degenen die het ouderlijk huis verlaten hebben; huwelijk binnen 3 maanden na of voorafgaand aan de datum van uit huis gaan. Tussen haakjes het percentage van alle jongeren die ten tijde van de FFS survey de ouderlijke woning hadden verlaten.

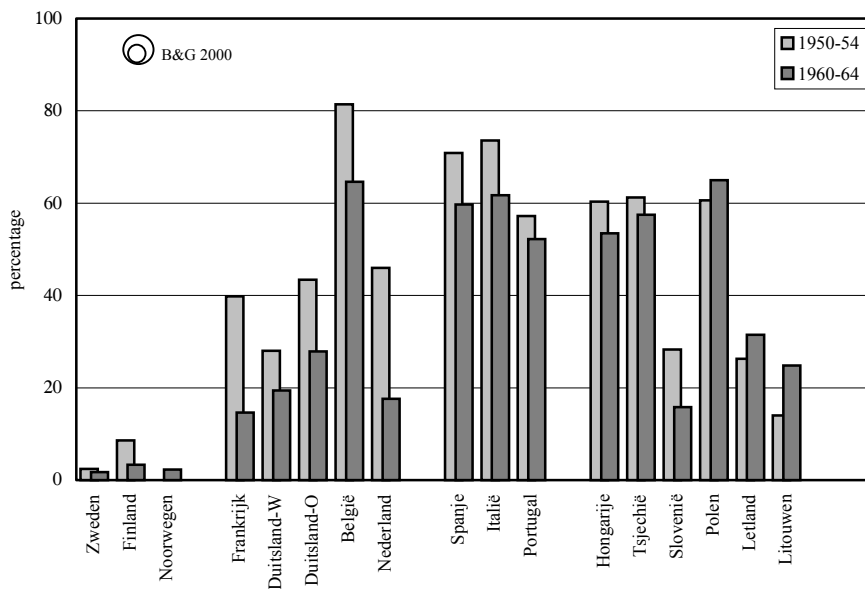
^b Geen gegevens beschikbaar.

Bron: Family and Fertility Surveys.

Figuur 1a. Percentage vrouwen dat het ouderlijk huis verlaat om te trouwen; geboortecohorten 1950-54 en 1960-64

Figuur 1b. Percentage mannen dat het ouderlijk huis verlaat om te trouwen; geboortecohorten 1950-54 en 1960-64

Tabel 2. Het percentage vrouwen en mannen van 15 jaar en ouder dat het ouderlijk huis verlaat om gehuwd of ongehuwd te gaan samenwonen met een partner; cijfers voor de geboortecohorten 1950-54 en 1960-64 voor verschillende Europese landen en voor de USA

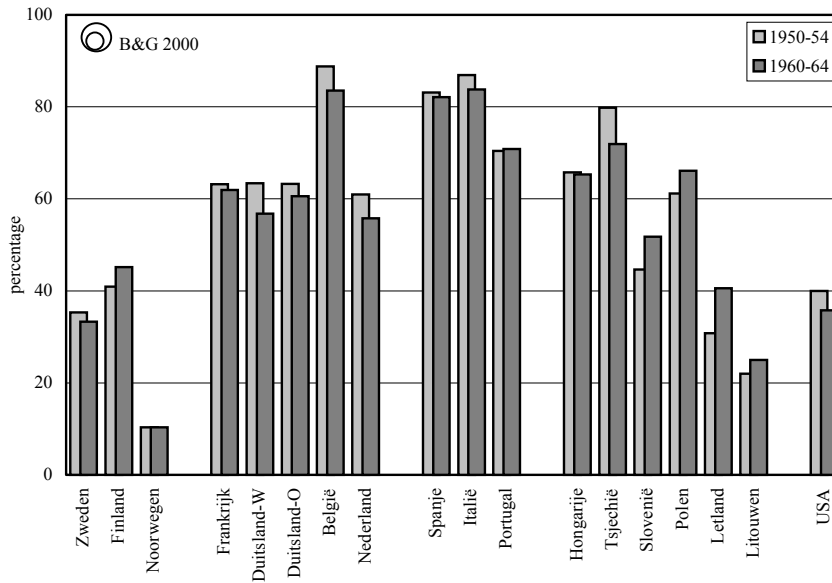
	uit huis om gehuwd dan wel ongehuwd samen te wonen ^a geboortecohort 1950-54		uit huis om gehuwd dan wel ongehuwd samen te wonen ^a geboortecohort 1960-64	
	V	M	V	M
Noord-/West-Europa		%	%	
Zweden, FFS 1992/3	35,3		21,4	
Finland, FFS 1989/90	40,9 (99)		29,2 (89)	
Noorwegen, FFS 1998/9	10,3 (98)		(.) ^b	
Frankrijk, FFS 1994	63,2 (98)		50,5 (95)	
Duitsland (geheel), FFS 1992	63,8 (98)		43,1 (96)	
West-Duitsland, FFS 1992	63,4 (98)		40,3 (97)	
Oost-Duitsland, FFS 1992	63,3 (99)		55,8 (97)	
België (Vlaanderen), FFS 1991/2	88,8 (99)		88,4 (95)	
Nederland, FFS 1993	61,0 (98)		58,3 (99)	
Zuid-Europa				
Spanje, FFS 1994/5	83,1 (91)		72,9 (84)	
Italië, FFS 1995/6	86,9 (91)		75,6 (89)	
Portugal, FFS 1997	70,4 (89)		61,9 (87)	
Centraal-/Oost-Europa				
Hongarije, FFS 1995/6	65,8 (87)		65,9 (82)	
Tsjechië, FFS 1997	79,8 (93)		70,9 (95)	
Slovenië, FFS 1994/5	44,6 (89)		33,9 (90)	
Polen, FFS 1991	61,2 (87)		62,0 (81)	
Letland, FFS 1995	30,8 (82)		31,0 (68)	
Litouwen, FFS 1994/5	22,0 (84)		14,9 (85)	
USA				
USA, FFS 1995	40,0 (97)		(.) ^b	

^a In percentages van degenen die het ouderlijk huis verlaten hebben; samenwonen binnen 3 maanden na of voorafgaand aan de datum van uit huis gaan. Tussen haakjes het percentage van alle jongeren die ten tijde van de FFS survey de ouderlijke woning hadden verlaten.

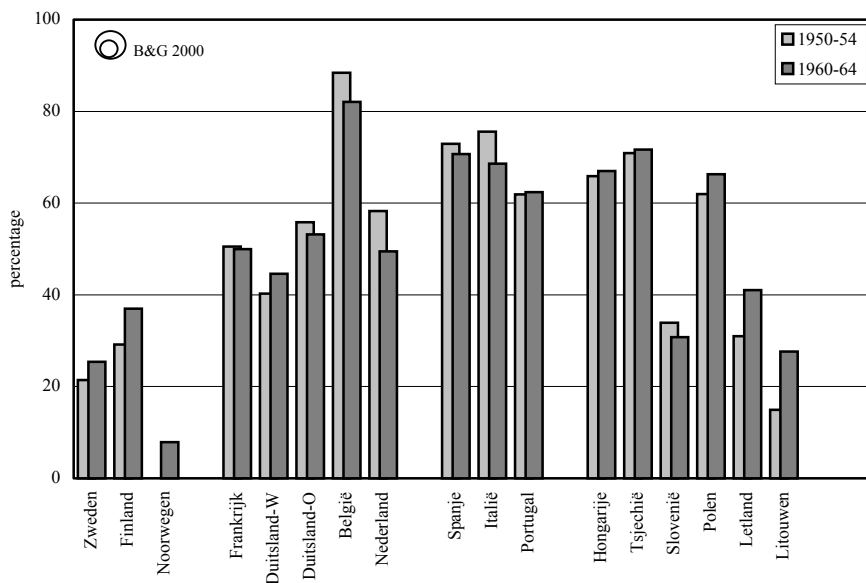
^b Geen gegevens beschikbaar.

Bron: Family and Fertility Surveys.

Figuur 2a. Percentage vrouwen dat het ouderlijk huis verlaat om gehuwd dan wel ongehuwd met een partner te gaan samenwonen; geboortecohorten 1950-54 en 1960-64

Figuur 2b. Percentage mannen dat het ouderlijk huis verlaat om gehuwd dan wel ongehuwd met een partner te gaan samenwonen; geboortecohorten 1950-54 en 1960-64

Wanneer we de geboortecohorten van het begin van de jaren vijftig vergelijken met die uit het begin van de jaren zestig, dan blijkt vervolgens dat het ongehuwd samenwonen het proces van afname van uit huis gaan om te trouwen niet in alle landen kan compenseren. Het aangaan van een partnerrelatie zoals tot uitdrukking komend in het gezamenlijk starten van een huishouden (gehuwd dan wel ongehuwd), is minder belangrijk geworden als reden voor het uit huis gaan voor de cohorten van het begin jaren zestig, dan het geval was voor de cohorten van het begin van de jaren vijftig in Frankrijk, Oost-Duitsland, België (Vlaanderen), Nederland, Spanje, Italië en in de USA. In de Noord-Europese landen was het percentage jongeren dat het ouderlijk huis verlaat om gehuwd of ongehuwd te gaan samenwonen met een partner reeds relatief laag voor de geboortecohorten 1950–1954. Daarbij komt voor de jongeren geboren in de periode 1960–1964 soms een lichte verdere daling, soms een lichte stijging. De patronen voor uit huis gaan om te gaan samenwonen met een partner vertonen in de landen van Centraal- en Oost-Europa een nog weinig duidelijk en moeilijk interpreteerbaar patroon.

De hier geconstateerde ontwikkelingen in de patronen van uit huis gaan om te trouwen of te gaan samenwonen passen in het beeld dat hiervoor werd geschetst inzake de tweede demografische transitie.

4.2. Het verlaten van het ouderlijk huis om overige redenen

Een belangrijke ontwikkeling rond de transitie van het verlaten van de ouderlijke woning betreft het stijgend aandeel jongvolwassenen uit de meer recente geboortecohorten dat hoger en universitair onderwijs volgt. Het percentage jongeren, dat het ouderlijk huis verlaat om elders vervolgonderwijs te gaan volgen, vaak in combinatie met een periode van zelfstandig wonen, omvat volgens onderzoek in de USA uit 1987-1988, waarover Goldscheider en Goldscheider (1998) rapporteren ongeveer 20 procent van de jongvolwassenen. In de jaren tachtig nam ook in Nederland het aandeel van de jongvolwassenen, dat het ouderlijk huis verliet vanwege het volgen van hoger onderwijs toe, voor de jongens van 5 procent in 1981 naar 16 procent in 1989 en voor de meisjes van 5 procent in 1981 naar 18 procent in 1989 (Baanders, 1998). Volgens gegevens van White en Lacy (1997) eveneens uit de USA en betreffend de periode midden jaren negentig, zou het aandeel jongeren dat het ouderlijk huis verlaat in verband met opleiding inmiddels 25 procent bedragen. Het betreft vooral 18- en 19-jarigen en in ongeveer gelijke aantallen van jongens en meisjes. Deze groep

van jongeren wordt omschreven als een geprivilegieerde groep: deze jongeren behalen, gemiddeld gezien, de hoogste opleidingsniveaus. Alhoewel in het algemeen weinig cijfers bekend zijn over het verlaten van de ouderlijke woning om elders te gaan studeren, zouden er in dit opzicht aanzienlijke verschillen tussen landen kunnen bestaan. In Italië bijvoorbeeld (Rossi, 1997) maakt de ruime verspreiding van universiteiten over de grotere wooneenheden het uit huis gaan overbodig. In Duitsland zou het toenemend aandeel jongeren dat hoger onderwijs volgt, resulteren in een hoger aantal jonge mensen met twee woonplaatsen en niet in een hoger aandeel zelfstandig wonenden (Nave-Herz, 1997). Voor een belangrijk deel wordt deze onvergelykbaarheid van de cijfers in de hand gewerkt door de verschillende definities die in de diverse landen worden gehanteerd voor uit huis gaan, zelfstandig wonen en dergelijke.

Ook het uit huis gaan om meer persoonlijke vrijheid en onafhankelijkheid te realiseren wordt tegenwoordig redelijk vaak aangetroffen, vooral ook onder jonge mensen die geen hoger onderwijs volgen. In Nederland werd dit motief door 20 procent van de jongvolwassenen genoemd, die in 1989 het ouderlijk huis hebben verlaten; dit motief werd vooral vaak genoemd door jonge werkloze mensen (Baanders, 1998). Elders, waar de sociale voorzieningen anders zijn georganiseerd en weinig mogelijkheden zijn voor goedkope huisvesting, wordt het motief van onafhankelijkheid vooral genoemd door jonge mensen, die inmiddels financieel geheel of grotendeels onafhankelijk zijn omdat zij deelnemen aan de arbeidsmarkt (Cordón, 1997).

Een betrekkelijk klein deel van de jongvolwassenen verlaat het ouderlijk huis, zowel tegenwoordig als in het verleden, op relatief jonge leeftijd om zich te bevrijden uit een moeilijke situatie zoals bijvoorbeeld na de dood van de moeder (Bras en Kok, 1999) of een instabiele gezinsstructuur waarin ze betrokken zijn (een stief- of een éénoudergezin). Andere 'negatieve' redenen om het ouderlijk huis te verlaten zijn gelegen in fricties met de ouders als gevolg van een benarde financiële positie van de ouders, of van werkloosheid van het kind (Berrington en Murphy, 1994).

5. Het tijdstip van het uit huis gaan

5.1. Verschillen tussen landen en regio's

In geval het uit huis gaan is gekoppeld aan het gaan volgen van een voortgezette opleiding buiten de ouderlijke woonplaats, leidt dit in het algemeen tevens tot het zelfstandig alleen gaan wonen van de jongvolwassene. Uit huis gaan in verband met onafhankelijkheid en de wens een poos alleen te wonen is een meer algemeen wordende karakteristieke ontwikkeling in West- en Noord-Europese landen. Nu meer en meer jongvolwassenen dit patroon volgen, heeft dat enerzijds tot gevolg dat het alleen wonen onder jongvolwassenen toeneemt. Anderzijds impliceert dit patroon dat veel jongvolwassenen op relatief jonge leeftijd het ouderlijk huis zullen verlaten. Dit zal vervolgens weer zichtbaar worden in een tendens tot verlaging van de mediane leeftijd van verlaten van het ouderlijk huis. Terzijde zij opgemerkt dat het volgen van een hogere opleiding als regel eveneens leidt tot uitstel van andere transities, zoals het ongehuwd gaan samenwonen en het huwelijk (Liefbroer, 1991).

Wanneer jongeren geen gebruik maken van deze opleidings- of onafhankelijkheidsweg om het ouderlijk huis te verlaten, dan blijft het merendeel van de overige jongeren in het ouderlijk huis tot het moment van de start van een samenwoonrelatie met een partner.

Hiervoor werd reeds aangestipt dat zich een duidelijke ontwikkeling voordoet onder jongvolwassenen in West- en Zuid-Europa, gericht op *uitstel* van relatievorming, van uit huis gaan om te trouwen of om te gaan samenwonen met een partner. In een speciaal nummer van *Family Issues* "Delayed home leaving in Europe and the United States" (1997, 18, 6) wordt deze tendens nader geanalyseerd. Uitgangspunt daarbij is dat jongeren tegenwoordig een voorkeur vertonen voor het uitstellen van transities in het algemeen, en daarmee voor het verlengen van de periode van jongvolwassenheid. "What they want is a moratorium on a final decision, a bit more time to think it over and, at the same time, to put themselves to the test in the affective domain as well as in the world of work before taking on the responsibilities that a final choice entails" (Scabini en Cigoli, 1997, 617). Sommigen spreken over deze periode als over één van 'chronological stretching' van de jongvolwassenheid (Rossi, 1997). In de meeste landen gaat de 'chronological stretching' samen met de wens een bepaalde periode alleen te wonen. Daarmee wordt tevens een zekere afstand geschapen tussen

het ouderlijk huis en de jongvolwassenen. De start van samenwonen wordt dan steeds later in het leven gepland.

De twee tot nu toe genoemde groepen van redenen om het ouderlijk huis te verlaten, namelijk start van (gehuwd of ongehuwd) samenwonen met een partner en het volgen van een voortgezette opleiding elders, werken in tegengestelde richting op het tijdstip van het verlaten van de ouderlijke woning. In verschillende landen is het op dit moment zelfs zo, dat de trend richting uitstel en de trend in de richting van een vroeger verlaten van het ouderlijk huis elkaar compenseren, zodat een vrijwel constante mediane leeftijd van het uit huis gaan wordt geconstateerd voor jongvolwassenen die geboren zijn in het begin van de jaren vijftig respectievelijk jaren zestig. Deze patronen zijn voor de Nederlandse situatie diepgaand onderzocht door Mulder (1993). Na het testen van verschillende multivariate analysemodellen concludeert zij, dat een individualisatie-effect in combinatie met een tijdelijk optredend effect van een ongunstige economische situatie (problematische en onbetaalbare woningmarkt) verantwoordelijk geacht moet worden voor een langer verblijf in het ouderlijk huis.

De min of meer constante mediane leeftijd van het uit huis gaan gaat overigens wel samen met een toenemend aantal van op onderdelen sterk uiteenlopende patronen van uit huis gaan; daarbij kunnen ook de volgordes waarin de verschillende transitieën zich voltrekken sterk variëren (Liefbroer, 1999).

In *tabel 3* en in de *figuren 3a* en *3b* worden kenmerken gepresenteerd betreffende *het moment* van het uit huis gaan, afzonderlijk voor mannen en vrouwen. In de meeste Noord- en West-Europese landen ligt de mediane leeftijd van uit huis gaan voor zowel het geboortecohort van begin jaren vijftig als die van de begin jaren zestig, ergens tussen de 19^e en 22ste verjaardag van jonge vrouwen, en tussen de 20ste en 24ste verjaardag van jonge mannen. De cijfers voor de USA tonen aan dat de vrouwen aldaar als regel op jongere leeftijd het ouderlijk huis verlaten dan in West- en Noord-Europa het geval is. De cijfers tonen vervolgens aan dat in alle West-Europese landen voor de mannen en in de meeste West-Europese landen ook voor de vrouwen een verhoging van de leeftijd van uit huis gaan kan worden vastgesteld wanneer de twee geboortecohorten worden vergeleken. Klaarblijkelijk is het effect van het uitstel van het gaan samenwonen met een partner meer doorslaggevend voor het totale patroon van uit huis gaan dan dat van het vroeger uit huis gaan om bijvoorbeeld elders voortgezet onderwijs te volgen.

Tabel 3. De mediane leeftijd bij het verlaten van de ouderlijke woning door jongvolwassenen van 15 jaar en ouder; cijfers voor de geboortecohorten 1950-54 en 1960-64 voor verschillende Europese landen en voor de USA

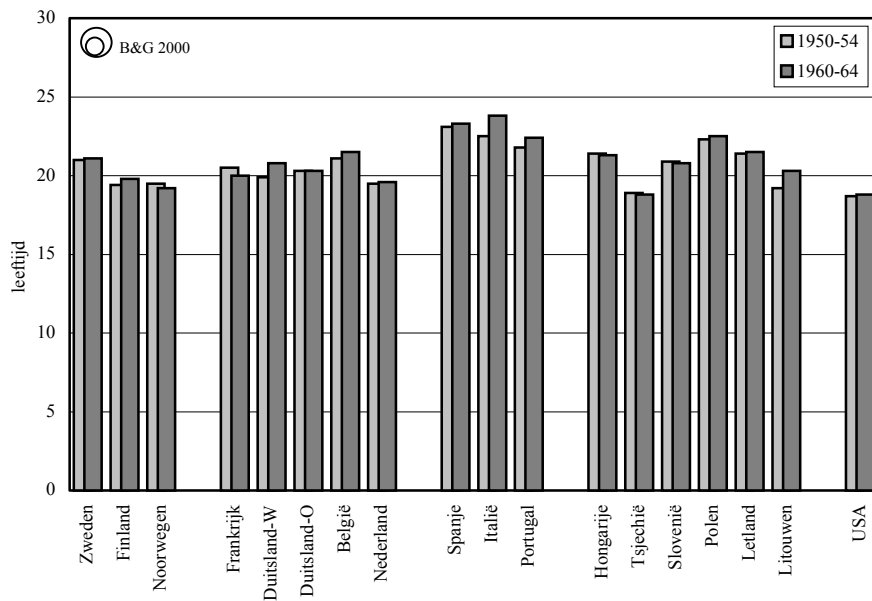
	mediane leeftijd ^a bij uit huis gaan 1950-54		mediane leeftijd ^a bij uit huis gaan 1960-64	
	V	M	V	M
Noord-/West-Europa				
Zweden, FFS 1992/3	21,0	23,9	21,1	23,5
Finland, FFS 1989/90	19,4	20,7	19,8	22,0
Noorwegen, FFS 1998/9	19,5	(.) ^b	19,2	21,0
Frankrijk, FFS 1994	20,5	21,6	20,0	21,8
Duitsland (geheel), FFS 1992	20,0	21,8	20,6	22,3
West-Duitsland, FFS 1992	19,9	21,7	20,8	22,3
Oost-Duitsland, FFS 1992	20,3	21,8	20,3	22,3
België (Vlaanderen), FFS 1991/2	21,1	22,5	21,5	23,5
Nederland, FFS 1993	19,5	21,4	19,6	21,8
Zuid-Europa				
Spanje, FFS 1994/5	23,1	24,8	23,3	25,9
Italië, FFS 1995/6	22,5	25,6	23,8	27,5
Portugal, FFS 1997	21,8	23,7	22,4	24,9
Centraal-/Oost-Europa				
Hongarije, FFS 1995/6	21,4	24,6	21,3	24,9
Tsjechië, FFS 1997	18,9	20,2	18,8	20,1
Slovenië, FFS 1994/5	20,9	21,2	20,8	20,8
Polen, FFS 1991	22,3	24,4	22,5	26,0
Letland, FFS 1995	21,4	22,9	21,5	24,8
Litouwen, FFS 1994/5	19,2	18,9	20,3	20,5
USA				
USA, FFS 1995	18,7	(.) ^b	18,8	(.) ^b

^a Mediane leeftijd in jaren.

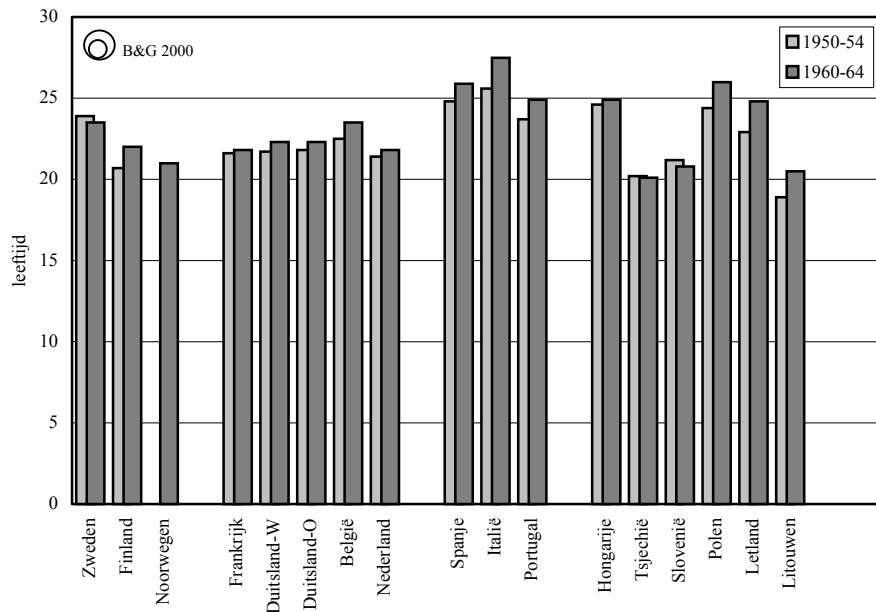
^b Geen gegevens beschikbaar.

Bron: Family and Fertility Surveys.

Figuur 3a. Mediane leeftijd van vrouwen bij het uit huis gaan; geboortecohorten 1950-54 en 1960-64

Figuur 3b. Mediane leeftijd van mannen bij het uit huis gaan; geboortecohorten 1950-54 en 1960-64

In de Oost-Europese landen is de trend minder eenduidig. Ook Schoenmaeckers en Lodewijckx (2000) rapporteerden over een nog niet geheel duidelijk herkenbare trend in de Oost-Europese landen; in dat geval gaat het om het vruchtbaarheidspatroon zoals dat bepaald kan worden op basis van de gegevens van de FFS. In sommige landen blijft de mediane leeftijd van uit huis gaan redelijk constant in de tijd, in enkele andere landen zien we een oplopen van de mediane leeftijd, vooral onder de mannen.

Een belangrijke andere ontwikkeling is aan te treffen in landen zoals Spanje, Portugal en Italië. Hier zijn duidelijke tendensen te herkennen in de richting van een *aanzienlijk uitstel* van het vertrek uit het ouderlijk huis, waardoor de mediane leeftijd van uit huis gaan, vooral voor de mannen, sterk is gestegen (zie tabel 3). Deze trend tot uitstel van uit huis gaan, is direct gerelateerd aan het uitstel van trouwen. In deze landen is geen vervangend gedrag, zoals ongehuwd samenwonen of alleenwonen aan de orde; men houdt de traditionele patronen ter zake nog in hoge ere (Kuijsten, 1999). In Italië, Portugal en Spanje wordt het gedrag van jongvolwassen dus niet alleen gekenmerkt door een uitstel van het uit huis gaan, maar tevens door het continueren van de traditionele patronen, met andere woorden zij kiezen voor een voortdurende verankering aan het ouderlijk huis tot het moment van trouwen daar is (Rossi, 1997). Laatstgenoemde gedragswijze is begrijpelijk in geval van een periode van voortgezette opleiding of in geval van werkloosheid (waar men de financiële steun van de ouders niet kan ontberen), maar deze gedragswijze doet zich ook voor wanneer de jongeren economisch onafhankelijk zijn geworden. Lokale onderzoekers verklaren dit in de eerste plaats door te wijzen op het feit, dat de ouders bereid blijken te zijn om hun rol als beschermer van het welbevinden van de jongeren voort te zetten. In de tweede plaats speelt het nog steeds voorkomen van complexe multigenerationele huishoudens in de landelijke gebieden van Italië en Spanje een zekere rol (Holdsworth, 1998). Als gevolg van de eerder genoemde factoren woont in Zuid-Europa nog omstreeks 65 procent van de mannen en 44 procent van de jonge vrouwen in de leeftijdsgroep van 25–29 jaar bij de ouders, vergeleken met 25 procent van de jonge mannen en 11 procent van de jonge vrouwen in West- en Oost-Europa, en 20 procent van de mannen en 12 procent van de vrouwen in de Verenigde Staten (Cherlin, Scabini en Rossi, 1997). Ook tabel 3 spreekt duidelijke taal inzake Italië, Portugal en Spanje. In deze landen ligt de mediane leeftijd waarop men het ouderlijk huis verlaat hoger dan in overige regio's van Europa. Voor jonge vrouwen komt de mediane leeftijd te liggen op 21,8 jaar of hoger, en voor de jonge mannen varieert de mediane leeftijd tussen 23,7 en 27,5 jaar. Speciaal ook in deze landen is de trend tot langer thuis wonen en later uit

huis gaan duidelijk waar te nemen wanneer de geboortecohorten van de jaren vijftig worden vergeleken met die van de jaren zestig.

5.2. Overige variaties in het tijdstip van uit huis gaan

Tot nu toe hebben we steeds over de mediane leeftijd bij het uit huis gaan gesproken. Met het gebruik van deze samenvattende cijfers willen we niets afdoen aan de ruime spreiding rond de mediane waarde die in elk van de landen wordt aangetroffen. Een van de factoren die de variatie in de leeftijd van uit huis gaan mede bepaalt is de rol van de ouders en hun invloed op het gedrag van de jongvolwassene. Baanders (1998) benadrukt dat de druk die door ouders wordt uitgeoefend op jongvolwassenen om hetzij op jongere leeftijd hetzij op oudere leeftijd het ouderlijk huis te verlaten, nog steeds een belangrijke factor is achter de intenties van jongvolwassenen. In hoeverre jongvolwassenen in staat zijn om hun persoonlijke preferenties, intenties en keuzes te realiseren, hangt enerzijds af van hun eigen mogelijkheden (een baan, voldoende inkomen, of een partner die hiervoor kan zorgen), maar anderzijds ook van de mogelijkheden zoals door de ouders soms aangereikt. In dit verband maken Goldscheider en Goldscheider (1989) en Goldscheider en DaVanzo (1989) een onderscheid tussen locatiespecifieke mogelijkheden van de ouders (zoals de tijd die de moeder in huis kan besteden) en overdraagbare hulpbronnen (zoals de hoogte van het inkomen). De Jong-Gierveld, Liefbroer en Beekink (1991) hebben dit conceptuele kader verder uitgewerkt door een onderscheid aan te brengen tussen materiële en niet-materiële hulpbronnen van de ouders. Het samenvoegen van deze twee dimensies levert vier typen van ondersteuning door de ouders, die hetzij jongvolwassenen kunnen aanmoedigen op jonge leeftijd het ouderlijk huis te verlaten, hetzij kunnen stimuleren tot een langer verblijf in het ouderlijk huis.

Onderzoek uitgevoerd in Nederland heeft uitgewezen, dat een betere materieel overdraagbare (financiële) positie van de ouders relatief vaak samengaat met het verschijnsel dat jongvolwassenen reeds in hun tienerjaren het ouderlijk huis verlaten om elders te gaan studeren, te werken of om onafhankelijk te zijn. Materiële, niet overdraagbare ouderlijke hulpbronnen (zoals de beschikbaarheid van een eigen kamer voor de jongere, de zorg voor de was en de maaltijden) beïnvloeden het proces van uit huis gaan in die zin, dat jongvolwassenen met drie of meer zusjes en broertjes vaker en eerder uit huis gaan op zoek naar vrijheid, privacy en onafhankelijkheid dan hun leeftijdsgenoten met een kleiner aantal zusjes en

broertjes. Meer niet-materiële overdraagbare hulpbronnen van de ouders (zoals een hoger opleidingsniveau en sociaal- en cultureel kapitaal) beïnvloeden het patroon van uit huis gaan van speciaal die jongeren, die vanwege opleiding of autonomie vertrekken. Ten slotte, de jongeren die een warme en stimulerende relatie met hun ouders ervaren, mede geïndiceerd door een hoger niveau van niet-materiële niet-overdraagbare hulpbronnen, bleken minder vaak uit huis te gaan op zoek naar vrijheid en onafhankelijkheid. Een uitstel van het verlaten van het ouderlijk huis kan dus ook heel goed beïnvloed zijn door een veranderende relatie tussen ouders en hun jongvolwassenen kinderen. Een positieve, warme relatie tussen ouders en hun kinderen, gebaseerd op minder controle en supervisie, en op meer privacy en het wederzijds accepteren van moderne gedragsuitingen, levert jongvolwassenen een plezierig ouderlijk huis dat kan uitnodigen tot langer samenzijn onder het ouderlijk dak (Zinnecker, Strozda en Georg, 1996), het zogenaamde “Hotel Mama”-effect. Dit verschijnsel en de vanouds reeds aanwezige bereidheid van moeders om de zorg op zich te nemen voor de was, het verzorgen en bereiden van de maaltijden en zoveel andere zaken van dagelijks belang, doet de wens van jongvolwassenen om onafhankelijk te zijn in veel gevallen vervagen. Deze situatie staat in scherp contrast tot die van jongvolwassenen die opgroeien in een éénoudergezin met name wanneer een scheiding tussen de ouders daaraan is voorafgegaan; uit onderzoek blijkt, dat zij relatief vaak het ouderlijk huis verlaten op relatief jonge leeftijd bijvoorbeeld om in militaire dienst te gaan. Vrijwel altijd speelt hierbij de behoefte mee om onafhankelijk te zijn (Goldscheider en Goldscheider, 1998).

6. Verloopt de transitie van uit huis gaan succesvol of keert men op zijn schreden terug?

Echtscheiding vormt een aanleiding om terug te keren naar de ouderlijke woning. Het percentage van degenen die terugkeren is verder vooral hoog onder jongeren die op zeer jeugdige leeftijd uit huis zijn gegaan, en onder hen die ongehuwd zijn gaan samenwonen (White en Lacy, 1997). Goldscheider (1997) houdt de meer fragiele commitments binnen ongehuwd samenwonen verantwoordelijk voor deze ontwikkeling. In het algemeen kan gesteld worden dat het proces van uit huis gaan gaandeweg steeds meer ‘omkeerbaar’ is geworden, met als gevolg dat de normatieve druk en de verwachtingen om een onafhankelijke leefvorm tijdens jongvolwassenheid tegen elke prijs te continueren, aanzienlijk zijn afgezwakt (Wister, Mitchell en Gee, 1997). Overigens blijken er onder de jongvolwassenen, die naar het

ouderlijk huis terugkeren, ook duidelijke verschillen te bestaan in de mate waarin zij tevreden zijn met dit opnieuw samenwonen met de ouders. In vergelijking met het samenwonen met de biologische ouders wordt het wonen bij een ouder die is hertrouwd minder positief gewaardeerd (Wister, Mitchell en Gee, 1997). Zinnecker, Strzoda en Georg (1996) stellen dat een op de 5 jongeren in West-Duitsland, in de leeftijd tussen 23 en 29 jaar, die momenteel bij de ouders thuis wonen, geacht moet worden een teruggekeerde te zijn; dit geldt in sterkere mate voor jonge vrouwen dan voor jonge mannen. Een periode van werkloosheid in het jaar voorafgaande aan de terugkeer naar het ouderlijk huis, of een periode van alleen wonen vergroot nog de kansen op een dergelijke terugkeer. Ermisch (1996) constateert echter een hogere kans op terugkeer naar het ouderlijk huis onder jonge mannen dan onder jonge vrouwen, vooral wanneer zij nog onder de twintig jaar oud zijn; hij baseert deze uitspraken op gegevens van de Britse Huishoudens Panel studie.

Literatuur

- Baanders, A.N. (1998), *Leavers, planners and dwellers; the decision to leave the parental home*. Thesis. Wageningen Agricultural University.
- Beck, U. (1994), The reinvention of politics: towards a theory of reflexive modernization. In: U. Beck, A. Giddens, S. Lash (eds.), *Reflexive modernization; politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Cambridge (UK): Polity Press/Blackwell Publishers, pp. 1-55.
- Berrington, A. en M. Murphy (1994), Changes in the living arrangements of young adults in Britain during the 1980s. *European Sociological Review*, 10(3), pp. 235-257.
- Bras, H. en J. Kok (1999), *Naturally, every child was supposed to work. Family determinants of the leaving home process in the Netherlands, 1850-1940*. Paper presented at the workshop on "Leavers and stayers in Euro-Asian society", The Hague, June 18-20.
- Buchmann, M. (1989), *The script of life in modern society: entry into adulthood in a changing world*. Chicago: University of Chicago Press.
- Cherlin, A.J., E. Scabini en G. Rossi (1997), Delayed home leaving in Europe and the United States. *Family Issues; special issue devoted to: Delayed home leaving in Europe and the United States*, 18(6), pp. 572-575.
- Clausen, J.S. (1991), Adolescent competence and the shaping of the life course. *American Journal of Sociology*, 96(4), pp. 805-842.
- Cordón, J.A.F. (1997), Youth residential independence and autonomy. *Family Issues; special issue devoted to: Delayed home leaving in Europe and the United States*, 18(6), pp. 576-607.
- Ermisch, J. (1996), *Analysis of leaving the parental home and returning to it using panel data*. Working Paper 96-1 of the ESRC Research Centre on Micro-social Change.

- Giddens, A. (1994), Living in a post-traditional society. In: U. Beck, A. Giddens en S. Lash (eds.), *Reflexive modernization; politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Cambridge (UK): Polity Press/Blackwell Publishers, pp. 56-109.
- Goldscheider, F.K. en J. DaVanzo (1989), Pathways to independent living in early adulthood: marriage, semiautonomy and premarital residential independence. *Demography*, 26, pp. 597-614.
- Goldscheider, F.K. en C. Goldscheider (1989), Family structure and conflict. Nest leaving expectations of young adults and their parents. *Journal of Marriage and the Family*, 51, pp. 87-97.
- Goldscheider, F.K. en C. Goldscheider (1998), The effects of childhood family structure on leaving and returning home. *Journal of Marriage and the Family*, 60, pp. 745-756.
- Goldscheider, F.K. (1997), Recent changes in U.S. young adult living arrangements in comparative perspective. *Family Issues; special issue devoted to: Delayed home leaving in Europe and the United States*, 18(6), pp. 708-724.
- Hareven, T.K., K. Adams en B. Bollinger (1999), *Leaving home: Individual or family strategies*. Paper presented at the workshop on "Leavers and stayers in Euro-Asian society". The Hague, June 18-20.
- Holdsworth, C. (1998), Leaving home in Spain: a regional analysis. *International Journal of Population Geography*, 4, pp. 341-360.
- Iedema, J. en K. Sanders (1996), Verschillen in manier en leeftijd waarop Nederlandse jongeren geboren na 1930 uit huis gaan. *Mens en Maatschappij*, 71(1), pp. 25-40.
- Jong Gierveld, J. de, A.C. Liefbroer en E. Beekink (1991), The effect of parental resources on patterns of leaving home among young adults in the Netherlands. *European Sociological Review*, 7(1), pp. 55-71.
- Kaa, D.J. van de (1987), Europe's second demographic transition. *Population Bulletin*, 42(1), 57 pp.
- Kaa, D.J. van de (1994), The second demographic transition revisited: Theories and expectations. In: G.C.N. Beets *et al.* (eds.), *Population and Family in the Low Countries 1993: Late Fertility and Other Current Issues*. Lisse: Swets & Zeitlinger, pp. 81-126.
- Kuijsten, A. (1999), Households, families and kin networks. In: L.J.G. van Wissen en P.A. Dykstra, *Population issues, an interdisciplinary focus*. New York/Dordrecht: Kluwer Academic/Plenum Publishers, pp. 87-122.
- LaPierre-Adamcyk, E., C. Le Bourdais en K. Lehrhaupt (1995), Le départ du foyer parental des jeunes Canadiens nés entre 1921 et 1960. *Population*, 4-5, pp. 1111-1136.
- Lesthaeghe, R. en Surkyn (1988), Cultural dynamics and economics of fertility change. *Population and Development Review*, 14, pp. 1-45.
- Lesthaeghe, R. (2000), *Recent trends in fertility and household formation in the industrialized world*. Interuniversity papers in demography, VUB, Brussels IPD-WP 2000-2.
- Levy, R. (1997), Status passages as critical life-course transitions; A theoretical sketch. In: W.R. Heinz (ed.), *Theoretical advances in life course research* (2nd edition). Weinheim: Deutscher Studien verlag.
- Liefbroer, A.C. (1991), *Kiezen tussen ongehuwd samenwonen en trouwen*. Amsterdam: Vrije Universiteit (dissertatie).

- Liefbroer, A.C. (1999), From youth to adulthood: understanding changing patterns of family formation from a life course perspective. In: L.J.G. van Wissen en P.A. Dykstra, *Population issues, an interdisciplinary focus*. New York/Dordrecht: Kluwer Academic/Plenum Publishers, pp. 53-85.
- Liefbroer, A.C. en J. de Jong Gierveld (1995), Standardisation and individualization: the transition from youth to adulthood among cohorts born between 1903 and 1965. In: J.C. van den Brekel en F. Deven (eds.), *Population and Family in the Low Countries 1994*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, pp. 57-79.
- Liefbroer, A.C. en P.A. Dykstra (2000), *Levenslopen in verandering; een studie naar de ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag: Sdu uitgevers.
- Mulder, C.H. (1993), *Migration dynamics: a life course approach*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Mulder, C.H. en D. Manting (1994). Strategies of nest-leavers: 'settling down' versus flexibility. *European Sociological Review*, 10, pp. 155-172.
- Mulder, C.H. en P. Hooimeijer (1999), Residential relocations in the life course. In: L.J.G. van Wissen en P.A. Dykstra, *Population issues, an interdisciplinary focus*. New York/Dordrecht: Kluwer Academic/Plenum Publishers, pp. 159-186.
- Nave-Herz, R. (1997), Still in the nest: the family and young adults in Germany. *Family Issues; special issue devoted to: Delayed home leaving in Europe and the United States*, 18(6), pp. 671-689.
- Rossi, G. (1997), Why young adults stay at home longer: the Italian case. *Family Issues; special issue devoted to: Delayed home leaving in Europe and the United States*, 18(6), pp. 627-644.
- Scabini, E. en V. Cigolo (1997), Young adult families: an evolutionary slowdown or a breakdown in the generational transition? *Family Issues; special issue devoted to: Delayed home leaving in Europe and the United States*, 18(6), pp. 608-626.
- Schoenmaeckers, R.C. en E. Lodewijckx (2000), *Start of childbearing, level of education and total number of children, in Europe*. CBGS Working Document 7.
- White, L. en N. Lacy (1997), The effects of age at home leaving and pathways from home on educational attainment. *Journal of Marriage and the Family*, 59, pp. 982-995.
- Wister, A.V., B.A. Mitchell en E.M. Gee (1997), Does money matter? Parental income and living satisfaction among 'Boomerang' children during coresidence. *Canadian Studies in Population*, 24, pp. 125-145.
- Zinnecker, J., C. Strozda en W. Georg (1996), Familiengründer, Postadoleszente und Nesthocker – eine empirische Typologie zu Wohnformen junger Erwachsener. In: H.P. Buba en N.F. Schneider (eds.), *Familie: zwischen gesellschaftlicher Prägung und individuellem Design*. Opladen: Westdeutscher Verlag, pp. 289-306.